

ГОЛОДОМОР

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
1932–1933

Брошура у стислій формі розповідає про головні причини найжахливішої за масштабом та перебігом подій трагедії, яку пережив 1932-1933 рр. український народ. Автори розкривають тло трагедії, наголошують на її штучності. Вони аргументовано доводять, що творцями Голодомору була верхівка комуністичної партії на чолі з Й. Сталіним. У центрі авторської уваги пошук відповіді на питання, чому терор голодом був спрямований проти України. Брошура описує механізм Голодомору, його зловмисність, кваліфікує його відповідно до Конвенції ООН 1948 р. як геноцид, злочин проти людства.

Брошура написана на основі детального вивчення історіографії проблеми, в ній широко використано документальні матеріали, свідчення очевидців.

Автори брошури:

Владислав Верстюк

Володимир Тиліщак

Ігор Юхновський

Український інститут національної пам'яті щиро вдячний за постійні консультації та надані матеріали вченим-історикам:

Валентині Борисенко

Василю Даниленку

Станіславу Кульчицькому

Василю Марочку

Руслану Пирогу

У брошурі використано:

фотографії, надані ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного та Інститутом історії України НАН України;

репродукції плакатів із колекції Моргана Вільямса.

Випущено на замовлення

Українського інституту національної пам'яті

Підписано до друку 21.07.08. Формат 70X100¹/₁₆.
Папір крейдяний. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 2,58. Обл.-видавн. арк. 3,03.
Наклад 100 000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95
01010, Київ, 10, вул. Івана Мазепи, 6

© Український інститут
національної пам'яті, 2008
© Видавництво імені Олени Теліги, 2008

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
1932–1933

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ІМЕНІ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ
2008

Голодомор – штучно створений у 1932–1933 роках більшовицьким режимом СРСР голод, від якого загинули мільйони українців. Аналоги подібним злочинам у світовій історії як за масштабом, так і за жорстокістю й цинізмом методів його здійснення важко знайти. Багато десятиліть у Радянському Союзі (СРСР) тема Голодомору перебувала під суворою заборонаю. Навіть люди старшого покоління, яким вдалося пережити цю трагедію, не наважувалися говорити про неї публічно. І лише після здобуття Україною незалежності правда про Голодомор повертається до пам'яті народу, стає його болем, реквіємом і одночасно символом незнищенності нації.

Україна відіграла ключову роль при формуванні Радянського Союзу. Вона мала більше населення, ніж решта неросійських республік разом, українці були найчисельнішим після російського народом СРСР. Досвід важкої боротьби з Українською Народною Республікою змусив більшовиків піти на створення УСРР, а на початку 1920-х років проголосити політику українізації. 20-ті роки, позначені насамперед гострою боротьбою за владу в радянсько-компартійній верхівці, показали чимало гострих проблем у стосунках між Росією та Україною. Ці проблеми виходили далеко за межі українізації – вони стосувалися економіки, врегулювання українсько-російських кордонів, формування збройних сил, розподілу владних повноважень між Москвою та Харковом, який тоді був столицею України. Вже створення СРСР було використано для подальшого підпорядкування УСРР союзному центру. Симптоматичним стало зняття у червні 1923 р. Х. Раковського, який виступав проти урізання прав союзних республік, з посади голови Ради народних коміса-

В. Цимбал. «Голод. 1933 рік»

рів (уряду) УСРР. Уже наприкінці липня 1923 р. Зінов'єв звернувся до Сталіна як Генерального секретаря ЦК РКП (б) із пропозицією: *«Україну, на мою думку, треба серйозно зміцнити новими великими людьми»*. Так шлях в Україну відкрився для Л. Кагановича, П. Постишева, В. Балицького та багатьох інших.

З моменту зародження тоталітарного режиму Й. Сталіна* (кінець 1920-х років) українське питання набуло принципового значення. Зламати Україну для Сталіна означало багатократно посилити свою

---

* Сталін (Йосип Джугашвілі) – соратник В. Леніна, один із творців більшовицької партії, професійний революціонер, який замолоду займався терором та експропріаціями, шість разів арештовувався і перебував у засланні. Брав активну участь у підготовці повалення Тимчасового уряду Росії (листопад 1917 р.). З 1922 р. – Генеральний секретар ЦК Російської комуністичної партії (більшовиків). Використав посаду у боротьбі за одноосібну владу в партії та державі. Творець комуністичного тоталітаризму. Вважав «диктатуру пролетаріату» наріжним каменем марксизму. Сталіну були глибоко чужими

владу та продемонструвати, що і з рештою союзних республік можна чинити будь-що. Зруйнування України як державного організму та нації мало багатоплановий вимір. Ударів було завдано в кількох напрямках. Найперші та найпотужніші спрямували супроти української інтелігенції (справа «Спілки визволення України») та заможної частини селянства.

Більшовицька ідеологія виходила з аксіом про невідворотне стирання національних та класових відмінностей в комуністичному майбутньому. Для неї було характерним посилення боротьби як із «буржуазним націоналізмом», так і з залишками «експлуаторських класів». До останніх було віднесено заможне селянство. Відповідно до сталінського розуміння суспільного розвитку, заможне селянство мало зникнути шляхом примусової ліквідації, яку було подано у формі масової колективізації на основі розкуркулення. До куркулів зараховували практично всіх селян, які не зголювалися вступати до колективних господарств. Слово «куркуль», як і в роки революції, використовувалось як політичний жупел у боротьбі з селянством. Ліквідація заможного селянства із одночасним запропорціями решти до колгоспів мала на меті поставити українське село під цілковитий контроль влади. Коли ж більшовики зіткнулися з опором селянства колективізації і розкуркуленню, вони застосували жорстоку розправу шляхом повного вилучення їстівних запасів із одночасною забороною вільного пересування голодуючих. Голод став зброєю масового біологічного знищення українців, на довгі десятиліття порушив їхній природний генетичний

фонд, призвів не лише до демографічних втрат, а й до морально-психологічних змін у свідомості нації. Наслідки Голодомору гостро відчутні до сьогодні.

Непростим, наповненим опором та дискусіями, був шлях Верховної Ради України до ухвалення Закону про визнання Голодомору геноцидом українського народу. Нині перед усім українським суспільством стоїть завдання глибокого переосмислення причин, характеру, масштабів трагедії, гідного вшанування пам'яті мільйонів наших співвітчизників. Лише така позиція – позиція пам'яті і вшанування жертв – гарантує неможливість повторення подібних трагедій у майбутньому. На цьому наголошував Президент України Віктор Ющенко у зверненні до співгромадян 24 листопада 2007 р.:

«Голодомор приніс не лише страждання і мученицьку смерть. Голодомор приніс на українську землю страх, який досі живе серед нас. Лише правда про геноцид українського народу і пам'ять про кожного невинно убієнного може звільнити націю від цього важкого спадку».

Г. Шевцов. «Які будуть жнива»

ідеї демократії, принципи поділу влади. Більшовицьку партію він розглядав як ядро державних та громадських інститутів. Ці положення були фундаментом радянських конституцій. Сталін надавав виняткового значення державному терору та репресивним заходам, з його іменем пов'язані масові репресії в СРСР та Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

ГОЛОДОМОР–ГЕНОЦИД

Б. Певний. «Земля»

Україна в 1932–1933 роках пережила страшну трагедію – Голодний Мор, який забрав життя мільйонів наших земляків. Жорстокість Голодомору полягає передусім у тому, що голод не був наслідком стихійного лиха, посухи або неврожаю, він став результатом навмисної політики більшовицького режиму. Шляхом насильницького вилучення продовольства, блокади сіл та цілих районів, заборони виїзду за межі охопленої голодом України, згортання сільської торгівлі, репресій супроти незгодних тоталітарна система створила

для українців умови, які були несумісні з життям. Така політика більшовицького режиму – злочин проти людяності, який відповідає Конвенції ООН про геноцид.

Згідно зі статтею 2 Конвенції геноцидом визнаються дії, які вчиняються «з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку», зокрема через «навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне чи часткове фізичне знищення».

Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 9 грудня 1948 року

Стаття I

Договірні Сторони підтверджують, що геноцид, незалежно від того, здійснюється він у мирний чи у воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходів запобігання і карати за його здійснення.

Стаття II

У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

- убивство членів такої групи;
- спричинення серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які спрямовані на її цілковите або часткове фізичне знищення;

- заходи, спрямовані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи;
- насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Стаття III

Підлягають покаранню такі діяння:

- геноцид;
- змова з метою здійснення геноциду;
- пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду;
- замах на здійснення геноциду;
- співучасть у геноциді.

Стаття IV

Особи, що здійснюють геноцид чи які-небудь інші з перерахованих у статті III діянь, підлягають покаранню, незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими або приватними особами.

Тому Голодомор – штучно організований у 1932–1933 роках голод – був геноцидом української нації.

Хоча політика комуністичного керівництва призвела у 1932 році до голоду в багатьох регіонах СРСР, але ніде репресивні заходи і, як їх результат, жертви, не мали таких масштабів і такої зловмисності, як в Україні та на Кубані, заселеній переважно українцями. Саме тут діяла заборона на виїзд, яка прямо підтверджує злочинні наміри організаторів Голодомору. Ціллю людиноненависницької політики тоталітарного режиму було знищення незалежного українського селянства – ядра нації, носія споконвічних традицій і національних цінностей, які суперечили комуністичній ідеології та викликали неприховану ворожість

більшовицьких лідерів. Недарма Й. Сталін ще в 1925 році зазначав: «...Селянство являє основну армію національного руху [...] Без селянської армії не буває і не може бути могутнього національного руху. Це саме і мають на увазі, коли говорять, що національне питання є по суті справи селянським питанням».

Голод розглядався керівництвом СРСР як інструмент придушення національного опору. Особливо виразно це проявилось у постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», прийнятій 14 грудня 1932 р., коли політика терору голодом уже набувала характеру геноциду. У цьому документі, попри назву, значна увага приділяється питанням «правильного проведення українізації», що означало, зокрема, ліквідацію українських шкіл на Кубані і масове переслідування української інтелігенції.

Голод в Україні в 1932–1933 роках не був спричинений неврожаєм або посухою. Хліб в Україні був. Радянський уряд масово продавав зерно за кордон. В Україні на повну потужність працювали спир-

тові заводи, переробляючи дорогоцінне зерно і картоплю на спирт і горілку, які також експортувалися. У 1932 році з України за кордон експортували 1,72 млн. т зерна, у 1933 році – 1,68 млн. т. Така кількість зерна цілком могла урятувати людей, що голодували.

Жертви Голодомору. Харківщина, 1933 р. (фото А. Вінербергера)

«Етнографічний матеріал» слід замінити, цинічно сказав один [...] великий начальник у місцевому ГПУ [...]. Яким би потворним і неймовірним не здавався подібний намір, все ж його варто розглядати як реальний і такий, що здійснюється повним ходом. Адже шляхом безжальних конфіскацій [...] московський уряд влаштував не те що голод, а повний брак будь-яких засобів до існування на українському селі...

З цього я роблю висновок: теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу».

Із донесення італійського консула Серджіо Граденіго,
Харків, 31 травня 1933 року

«Постішев за неповний рік змінив владу радянської системи в Україні, ідучи на величезні жертви і мільйони померлих від голоду [...] знищив загрозливий національний рух на непередбачуваний час. В Україні тим самим є вирішеним національне питання таким чином, як воно є тут зрозумілим».

Із звіту Генерального консульства Німеччини у Харкові,
26 січня 1934 року

ВТРАТИ ВІД ГОЛОДОМОРУ

Жертви Голодомору обчислюються мільйонами. За оцінками істориків і демографів, кількість прямих і непрямих втрат населення України становить понад **10 млн. осіб.**

Втілення політики тоталітарного режиму досягло апогею взимку і навесні 1933 року, коли щоденно від голоду гинули десятки тисяч ні в чому не винних людей. Жахіттям Голодомору була надзвичайно велика смертність серед дітей. У надії на їх спасіння селяни проривалися через кордони ГПУ у міста, де підкидали дітей або ж просто залишали. Ці діти через «перевантаженість» дитячих будинків найчастіше вмирили на вулицях від голоду й хвороб. Сумним підсумком Голодомору стало те, що у багатьох районах у вересні 1933 року за шкільні парти не сіло майже дві третини учнів. Наслідком трагедії, крім фізичного знищення мільйонів людей, стало руйнування традиційного українського устрою життя на довгі роки.

«Україна цього року знаходилася у критичному становищі – тут був величезний голод, або, за визначенням влади, – перемога соціалістичного ладу в сільському господарстві [...] За довіреним повідомленням із офіційних джерел, втрати від голоду оцінюються майже у сім млн. осіб».

Зі звіту Генерального консульства
Німеччини у Харкові,
26 січня 1934 року

«А мені згадався 1933-й. Це таки був геноцид!»

Пів Сухої виморено голодом за одну весну. Сім'я Булата-коваля, де діти старші поїли менших... А ті мої товариші – однокласники Киселі з бреусовських хуторів, що незрівнянні успіхи проявляли в математиці, – сьогодні у школі були, а завтра вже не прийшли: вмерли обидва. А по містах торгсини, Галещинська біофабрика окорока відправляла на експорт...

Ні, це довічний гріх Сталіна, злочин його, якому немає і ніколи не буде виправдання».

Зі щоденника
письменника Олесь Гончара

«Пишеться про голодомор у селах, але не згадується про голод по містах України [...]. Моє рідне місто Гадяч теж було жертвою цього жахливого злочину Москви. Гадячани мерли просто на вулицях, їх підбирали на вози і вивозили геть, часом там були і живі, я сама цьому свідок.

[...] по містах ніби давали картки на хліб. Але це неправда. Деякі отримували картки, але не всі. Мій батько, наприклад, карток на хліб не отримував, у нашій родині панував голод. Врятувало нас те, що повідносили золоті речі до «Торгсину». [...] В центрі міста на розі крамниці [...] були виставлені на вікнах усякі харчі, що їх можна було замінити на золото і срібло. А перед крамницею лежали голодні гадячани і там же вмирили».

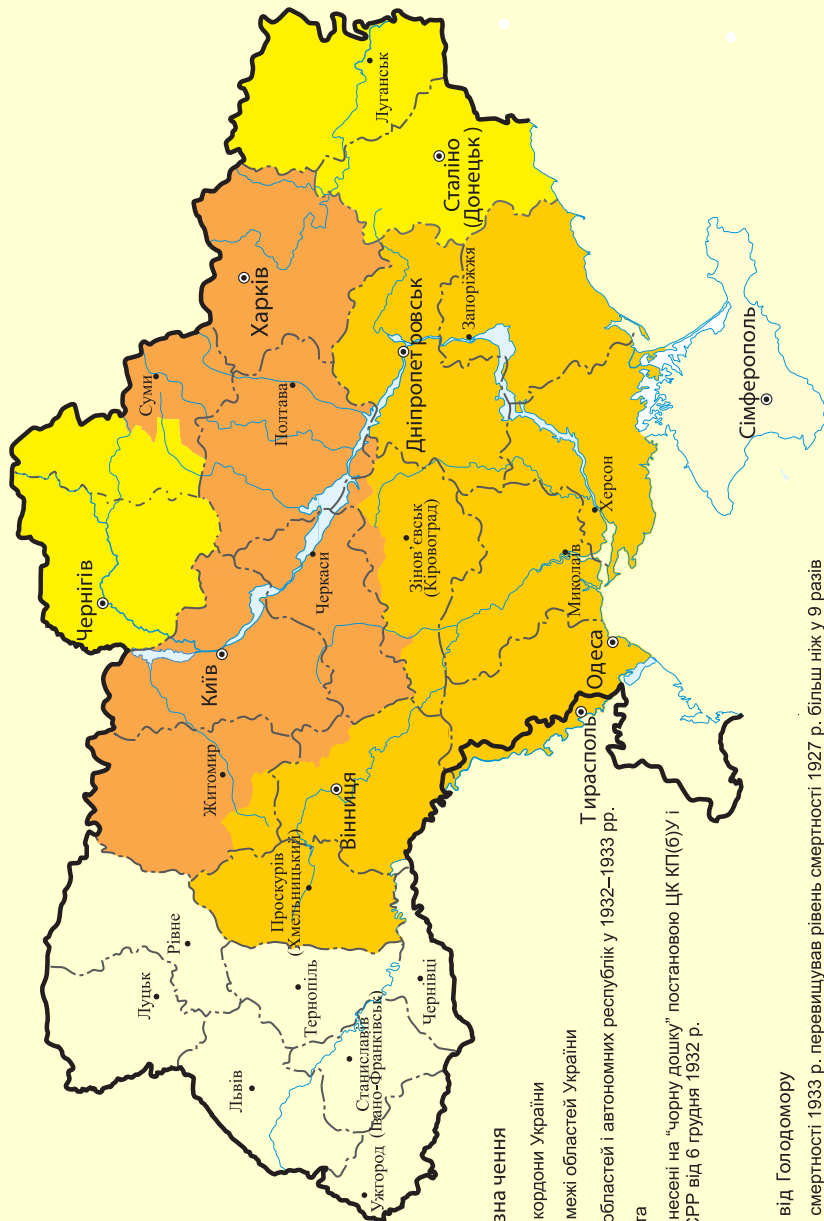
Євгенія Фесенко-Ковальська

Дівчинка з опухлими від голоду колінами
Харків, 1933 р. (фото А. Вінербергера)

КАРТА ГОЛОДОМОРУ

Назви міст подано станом на 1933 р. (у дужках зазначено сучасні назви міст).
 До складу УСРР в 1924–1940 рр. входила Молдавська автономна республіка, яка охоплювала частину сучасної Одеської області та частину Молдови (Придністров'я).

ПРИЧИНИ ГОЛОДОМОРУ

Більшовики й Україна

Четвертий універсал Української Центральної ради, яким проголошено незалежність УНР, 22 січня 1918 р.

захопили більшовики на чолі з В. Леніним під гаслами «диктатури пролетаріату» і «червоного терору». Вже за місяць, на початку грудня 1917 року, В. Ленін та Л. Троцький оголосили Україні війну.

Україна розглядалася більшовиками як величезна ресурсна база. Український хліб і вугілля, сіль і метал – одна з головних причин агресії більшовицької Росії супроти Української Народної Республіки. У січні 1918 року в телеграмі своїм соратникам в Україні В. Ленін писав:

«...Вживайте найенергійніших революційних заходів для надсилання хліба, хліба й хліба!!! Інакше Пітер може околити...».

Проте військові дії проти України були продиктовані не лише економічними, а й ідеологічними причинами. У 1919 р. в захопленій Україні більшовики розпочали втілення комуністичної ідеології в державну практику (ця політика пізніше отримала назву «воєнного комунізму»). В її основі лежали націоналізація промислового виробництва, згоргання товарно-грошових відносин, заміна їх державним регулюванням, продовольча диктатура, трудові мобілізації, що переважно досягалися методами

терору. Впровадження навесні 1919 р. «продовольчої розкладки» передбачало, що все зерно, крім необхідного мінімуму (посівний фонд, хліб для прожитку членів сім'ї та фураж), селяни змушені були здавати державі за надзвичайно низькими фіксованими цінами. На практиці ж найчастіше майже весь хліб забирали без будь-якої компенсації. Запровадження продрозкладки і терор, який її супроводжував, викликали опір селянства. Головною у відносинах між владою і українським селянством стала дилема особистої свободи та комуністичного примусу. Україну охопили численні повстання, в 1920–1921 роках тут діяли сотні загонів, які об'єднували десятки тисяч повстанців.

Саме політика «воєнного комунізму» – повного диктату комуністичного режиму над особою – стала головною причиною голоду 1921–1923 років, який уразив Україну та південну Росію. В той же час більшовицька влада опинилася перед загрозою цілковитого паралічу економіки і широкомасштабної війни з селянством. За цих умов Ленін і більшовики змушені були відмовитися від курсу на негайну побудову комунізму і перейти до «нової економічної політики» (НЕПу). Однак перехід до НЕПу із товарно-грошовими відносинами розглядався лише як тактичний відступ від побудови комунізму.

Про це навесні 1922 р. В. Ленін писав так:

«Найбільша помилка думати, що НЕП покладе край терору. Ми ще повернемося до терору, і до терору економічного».

Наступ на Україну

Національна революція 1917–1921 рр., а потім і українізація вплинули на зростання національної свідомості селянства, яке в 1926 році становило 80,8 % усього населення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Період НЕПу (1921–1928 рр.) надав можливість селянам відродити господарства, зруйновані війною і, насамперед, війсьним комунізмом. Валовий збір хліба, інших сільськогосподарських культур, поголів'я худоби наблизилися до довоєнного рівня. В Україні розвивалася власна модель фермерського господарств – хутір-на система.

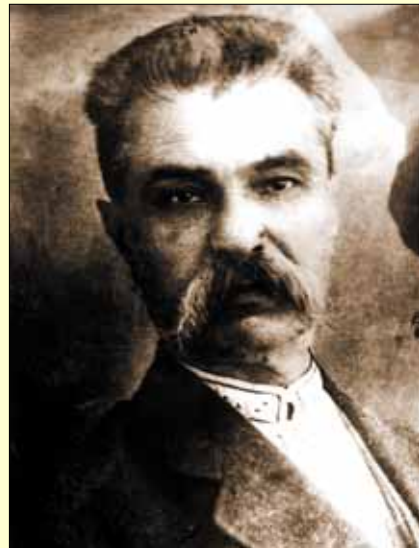
Однак поступово радянський режим зміцнився. Унаслідок внутрішньопартійної боротьби провідне місце в більшовицькій ієрархії посів Йосип Сталін, який зосередив у своїх руках абсолютну владу в СРСР. Зміцнення режиму створило можливості для відмови від поступок у національній, культурній, соціально-економічній сферах. Наприкінці 1927 року XV з'їзд ВКП(б) прийняв рішення про взяття курсу на колективізацію сільського господарства. У 1928 р. згортається НЕП. У січні 1928 р. режим відновив насильницькі хлібозаготівлі.

Особливе занепокоєння Кремля викликала Україна. Могутня національна еліта, економічно незалежна і національно свідоме селянство розглядалося в Москві як реальна загроза існуванню СРСР. Українська інтелігенція апріорі розглядалася владою як вороже налаштована. Її найвидатніші представники перебували під постійним негласним наглядом спецслужб. З другої половини 1920-х років розпочинається новий етап наступу. У березні 1926 року з'являється циркулярний лист ГПУ «Про українську громадськість», який передбачав «не лише спостереження за всіма колами української громадськості, а й активну розвідку серед визначних діячів». У вересні того ж року з'являється таємний обіжчик ГПУ УСРР «Про український сепаратизм», який розвиває положення попереднього циркуляр-

ного листа, звертаючи увагу на культурну роботу української інтелігенції, у чому спецоргани вбачали антирадянську діяльність. Політика національного будівництва трактувалася владою насамперед як «діяльність українських шовіністів щодо виховання села в душі ненависті до Москви», тому рекомендовано було «пов'язувати роботу по українській інтелігенції із роботою по селу».

Документи ГПУ часто засвідчують наявність потужних сепаратистських настроїв серед української інтелігенції та селянства. За донесеннями ГПУ, подібні настрої проникають і в армію. Наприклад, заступник начальника оперативного відділу ОГПУ Я. Ольський у таємній доповідній записці «Про посилення селянських настроїв в армії» від 24.01.1928 р. зазначав, що *«на Україні разом із зростанням селянських настроїв [в армії] варто відмітити яскраво націоналістичний ухил цих настроїв, де порушується доволі різко питання про те, що тягар, котрий несе Україна, залежить від “зніту Москви”»*.

У численних аналітичних документах спецорганів містяться висновки про масо-

С. Єфремов, академік ВУАН, засуджений у справі СВУ, загинув в ув'язненні

ві антирадянські настрої в Україні і готовність до повстання.

Таким чином, у комуністичного керівництва СРСР до кінця 1920-х років сформувалося чітке усвідомлення хиткості свого становища в Україні та загрози національного виступу. Тож згортання НЕПу та перехід у 1928 році до неринкових форм вилучення зерна у селян (примусові хлібозаготівлі із січня 1928 року) в Україні супроводжувалися і посиленням національного тиску. Протягом 1928 – початку 1930-х років у багатьох регіонах України проводяться арешти представників української інтелігенції під прикриттям вигаданих справ про нібито діючі підпільні організації. Вершиною цієї кампанії стала сфабрикована справа «Спілки визволення України» (1929–1930 рр.). Фабрикація цієї, а згодом і інших справ

(як «Український національний центр», «Українська військова організація» та інші) демонструють виразну антиукраїнську спрямованість діяльності радянської репресивно-каральної системи.

Лава підсудних сфабрикованого процесу СВУ, Харків, 1930 р.

Колективізація – трагедія села

Наступ на українське село починається з ліквідації кращих селянських господарств, що підпали під визначення куркульських. Проти заможних господарів з 1928 року починаються жорстокі репресії.

Значну частину «розкуркулених» депортують на Північ, Урал та в Сибір, де багатьох із них чекала смерть. За даними Управління народногосподарського обліку УСРР, до середини 30-х рр. за межі України вивезено близько 285 тис. сімей чисельністю майже 1 млн. осіб. Прикладом розкуркуленого сусіда навівається страх іншим селянам.

У 1929 році розгортається масова колективізація. Знищується споконвічний устрій одноосібного господарства на селі.

Вступаючи до колгоспу, кожна селянська

сім'я змушена віддавати весь свій сільськогосподарський інвентар, коней, корів, овець. У селянина відбирають найдорожче – батьківську землю.

До кінця 1932 р. було колективізовано близько 70 % господарств, понад 80 % посівних площ України.

Сім'ю «куркуля» виганяють із хати, Донеччина, поч. 1930-х рр.

Селянський опір колективізації

Більшовицька політика викликає опір в українських селян. Навесні 1930 р. селянські протести і повстання набувають масового характеру. Селяни виходять із колгоспів, забирають назад своє майно, звільняють арештованих односельців. Непоодинокими є збройні виступи проти режиму, які відбуваються під гаслами національного і соціального визволення.

Керівник ГПУ УСРР В. Балицький 16 березня 1930 р. писав:

«Вчора приїхав в Тульчинську округу, весь округ охоплений хвилюваннями та повстаннями [...] на сьогоднішній день хвилювання відбуваються в 153 селах, цілком вигнана радянська влада і актив з 50 сіл [...]. Колгоспи ліквідовані в більшості сіл округу [...]. У деяких селах – збройні виступи, викопані окопи навколо сіл, які зайняті

озброєними, що не пускають в село. В окремих селах співають «Ще не вмерла Україна» [...].

В М'ястковському районі при проведенні операції було вчинено біля сіл Горячівка і Вільшанка збройний опір, перестрілка тривала 3 години. Із с. Баланівки Бершадського району після рішучих заходів нашого загону [...] пішло в ліс 500 чол., озброєних вилами і сокирами.

Всю округу розбито на оперативні ділянки. Кожному оперативному сектору придано збройні загони комуністів і військові кінні групи ГПУ. Віддано наказ про рішуче придушення виступів».

Протягом 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю близько 1,2 млн. селян.

край, пливуть наш гроші і до Індії, в Китаю, Афганістані та серед диких племен в Азії.

Ось куди йдуть наш хліб, наше залізо та вугілля, наші податки, всі гроші українського народу! Не шкодує Москва грошей на агітацію, та й гроші добуває, а народ український. А чуже добро легко роздавати напрокидьки. Видав московський „совнарком“ більш як один мільярд рублів на кошти українського народу.

І бідні наш народ, дарма що працює так, як і раніше працював, а багату достатком Україну зазирає страшний цар-голд.

Хто з рабунку живе, тому чуже добро на користь не йде. Хоча й зможе, проте що-дня падає той „соврубль“ — червонець; з кожним роком він стає все менше.

Ось як швидко упадають в ціні большевицькі гроші:
В році 1926 один червонець був вартий п'ять доларів; в 1927 році — три, в 1928 році — два, в 1929 році — один, в 1930 році — п'ять копійок.

Селяне і робітники України!

Ваші достатки, ваші гроші, ваша праця йдуть на марне! Не працюючи, що за ваші гроші й працю запалить революцію на цілій Україні, і нігде революції немає, і гроші совітські обезцінилися.

Народ наш український, що в землі своїй має багатство, а в Україні — голий і бідний, іде до України з кожною руйною!

Хто в неволі — тому завше буде тяжко жити! Тільки Україна Україна заповнить нам добробут, лад і достатки!

Селяне і робітники України!

Не давайте московській комуні хліба, не платіть податків і не працюйте на благо Москви!

Геть московську неволю!

Нехай живе самостійна Україна!

Нехай живе Українська Народня Республіка!

Український Революційний Комітет.

Наслідки колективізації

На початку 1930-х рр. фіксується падіння врожайності і зниження продуктивності праці в сільському господарстві. Держава підірвала рентабельність сільського господарства.

Однак влада, не зважаючи ні на що, прагне витягти з села якомога більше зерна, вважаючи наявні проблеми проявом саботажу.

Державні хлібозаготівлі перетворюються на війну режиму з селянством. У 1931 році шляхом реквізиції в УСРР у рахунок хлібозаготівель було забрано майже половину врожаю. І вже цього року українське село голодує.

Сім'я розкуркулених на руїнах хати, Донецщина, поч. 1930-х рр.

Лист учнів Печерської школи Брацлавського району ВУЦВК про голодування

1 листопада 1931 р.

Дорогі наші проводирі! Ми, учні Печерської школи Брацлавського району, просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам потрібно вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальні і колгоспники — всі пухнемо від голоду, тому що працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам потрібно радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо в нас забрали не тільки хліб до зернятка, а і картоплю, квасолю і все, що можна їсти. З картоплі роблять горілку, а ми їсти не маємо нічого. За одяг і взуття ми вже мовчимо, а просимо не губити нас голодом. Ми надіємося, що Радянська влада не дасть нам загинути і не буде нас годувати кулями замість хліба, як годували наших батьків царі. Ми віримо, що Радянська влада нам допоможе і спасе нас від голодної смерті.

Просять учні Мільгота, Сироха, Москалюк, Баран, Магдич, Пилипенко, Антошишина, Вістяк та інші.

УМЕРТВЛІННЯ УКРАЇНИ В 1932–1933 РОКАХ

Й. Сталін

У 1932 році режим цілеспрямовано готує розправу над Україною. Про підготовку відповідного плану свідчать матеріали листування Сталіна зі своїми найближчими поплічниками у липні–серпні 1932 року.

«Зверніть найсерйознішу увагу на Україну [...], вживайте усіх заходів для того, щоб [...] ізолювати плаксивих і гнilih дипломатів та забезпечити посправжньому більшовицькі рішення».

З листа Й. Сталіна Л. Кагановичу, В. Молотову,
2 липня 1932 р.

«Справи на Україні зовсім погані. [...] Погано по лінії ГПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою із контрреволюцією у такій великій та своєрідній республіці, як Україна. [...] Ми можемо втратити Україну».

З листа Й. Сталіна Л. Кагановичу,
11 серпня 1932 р.

Політика більшовицького режиму в Україні мала цілісний системний характер і була спрямована на створення умов, які прирікали мільйони українських селян на голодну смерть, — спочатку через конфіскацію всього продовольства, а потім через цілковиту ізоляцію населених пунктів з метою запобігання виїзду людей

у пошуках їжі. Саме з осені 1932 року дії більшовицької влади набули чітких ознак, що дають підстави кваліфікувати їх як геноцид, відповідно до статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року.

Конфіскація продовольства

У липні 1932 року Кремль визначає для України заздалегідь нереальні плани хлібозаготівель (хлібозаготівлі – примусове вилучення зерна на користь держави у сільськогосподарських виробників). **Встановлення нереальних для виконання обсягів поставок створювало формальні можливості для подальшого застосування репресій за невиконання хлібоздачі.**

7 серпня 1932 року за ініціативою Й. Сталіна запроваджується постанова, відповідно до якої так зване «розкрадання кол-

Пошук зерна в селянському дворі,
Донецчина, поч. 1930-х рр.

В.Молотов

госпного майна» карається розстрілом або позбавленням волі терміном не менше ніж на 10 років. У народі постанова отримує назву «**Закон про п'ять колосків**». Навіть за декілька зрізаних колосків на ще недавно своєму полі тих, хто голодував, жорстко репресували.

Восени до України прибула з Москви надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим. Маховик репресій було запущено на повну потужність. 5 листопада В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич надіслали обкомам директиву, вимагаючи від них негайних і рішучих дій щодо виконання постанови від 7 серпня 1932 р. «зв'язковим і швидким проведенням репресій і безжалісної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів».

18 листопада 1932 р. під тиском В. Молотова ЦК КП(б)У приймає постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», а 20 листопада 1932 р. аналогічну постанову приймає Раднарком України. Постановами як репресивні заходи запроваджуються **нату-**

ральні штрафи — вилучення продовольства і худоби в господарствах, які «заборгували» за нереальними планами хлібозаготівель. **У грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) зобов'язує українське керівництво в рахунок хлібозаготівель вивезти з українських сіл усі наявні зернові запаси, навіть посівний матеріал, що й було зроблено.**

Незважаючи на те, що українські селяни голодували, у комуністичного керівництва панувала офіційна думка про навмисний саботаж українським селянством хлібозаготівлі. Так, М. Хатаєвич відкрито заявляв, що приховування зерна займалися від 85 до 90 % колгоспників. 1 січня 1933 р. Сталін надіслав селянам України телеграму, в якій відкрито і брутально погрожував застосуванням «найсуворіших заходів покарання» до всіх українських селян, що добровільно не здадуть нібито прихований хліб. **Цією телеграмою українські селяни були звинувачені у саботажі і нею ж санкціонувалися повальні обшуки та вилучення останніх запасів їжі.** Сталінська телеграма 1 січня 1933 року була фактичним ультиматумом, який підтверджує штучність голоду та його антиукраїнську спрямованість, і як дві краплі води нагадувала ленінський ультиматум від 3 грудня 1917 р. до Української Центральної Ради. Як відомо, Ленін надав УЦР 48 годин на виконання неприйнятних і

Активісти із конфіскованим збіжжям,
Донецчина, 1932 р.

неможливих умов, після чого між Україною і Росією було оголошено стан війни.

Для вилучення продовольства створювалися спеціальні загони з активістів – т. зв. «буксирні бригади», які ходили по сільських обійстях і здійснювали обшуки. Ось як описує «діяльність» такої бригади в селі Краснопілля тодішньої Одеської (сьогодні Кіровоградської) області сільський кореспондент газети «Радянське село» у доповідній записці в грудні 1932 року: *«Ця бригада ходить по під хатами і бере, що в кого хоче, і де діває – невідомо. Є випадки, що забирають хліб, скільки є, а як не даєш з хати, то арештують і забирають все майно. Як не даєш, то ще й поб'ють, або не пускаєш до хати, то вони двері б'ють. Дехто й купив хліба, то бригада каже «вкрав з колгоспу», а то беруть з погребів капусту, огірки і все».*

У результаті цих дій більшість мешканців України виявилися приреченими на голодну смерть. **Смертність від голоду, що забирала щодня десятки тисяч життів, тривала фактично до нового урожаю.**

«Останнім часом збільшилося число смертей [...]. У деяких найбільш уражених голодом селах щоденно до 10 випадків смерті. У цих селах велика кількість хат забитих, а в більшості хат селяни лежать пластом і ні до якої праці за своїм фізичним станом не придатні...».

З листа першого секретаря
Вінницького обкому КПУ(б)
В. Чернявського С. Косіору,
весна 1933 року

«Різко збільшилася кількість виявлених та підібраних на вулицях м. Харкова померлих на ґрунті голоду селян. Якщо за лютий було підібрано таких – 431, за березень – 689, за квітень – 477, то травень дає: за першу декаду – 182; за другу – 300; за третю – 510 осіб. Разом: 992. І перші 3 дні червня дають 196».

Із донесення начальника
Харківського обласного відділу
ГПУ УСРР
З. Канцельсона, 5 червня 1933 року

Померлі від голоду на вулицях Харкова, 1933 р. (фото А.Вінербергера)

Режим «чорних дощок»

Постанова Раднаркому УСРР, якою визначався режим «чорних дощок»

Для розправи з селянами влада широко використовує спеціальний позасудовий репресивний захід — занесення на «чорну дошку» районів, сільрад, сіл та колгоспів за «невиконання хлібозаготівель». Занесення на «чорну дошку» означало оголошення в окремих населених пунктах надзвичайного стану та системи примусових заходів.

На початку листопада 1932 року Л. Каганович запровадив «чорні дошки» на Кубані. Відразу ж цей же досвід було запозичено і надзвичайною хлібозаготівельною комісією в Україні. 18 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало занесення на «чорну дошку» колгоспів, що не виконували плани хлібозаготівель. До занесених на «чорну дошку» колгоспів і сіл застосовувалися репресивні заходи: села блокувалися, призупинялося постачання товарів, заборонялася торгівля, вивозилися із крамниць товари, не дозволялося перемелювання зерна на муку. На селян накладалися натуральні штрафи. У селах проводилися політичні чистки та репресії «колгоспного активу» і селян.

6 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У спільно із раднаркомом УСРР показово заносить на «чорну дошку» шість великих сіл у різних областях: Вербки Павлоградського та Гаврилівка Межівського районів тодішньої Дніпропетровської області; Лю-

теньки Гадяцького та Кам'яні Потоки Кременчуцького районів тодішньої Харківської області; Святотроїцьке Троїцького та Піски Баштанського районів тодішньої Одеської області.

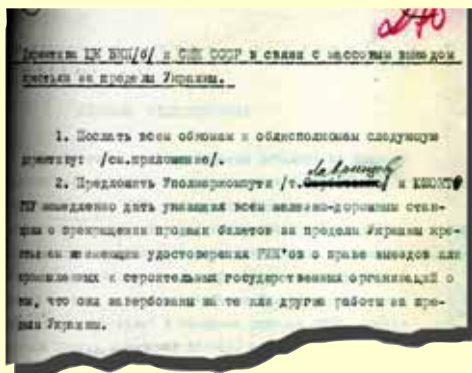
8 грудня 1932 р. С. Косіор інформував Й. Сталіна про те, що РНК УСРР та ЦК КП(б)У розпорядилися занести на «чорну дошку» 6 сіл, а за рішеннями облвиконкомів на такі дошки занесено 400 колгоспів. У грудні 1932 року та 1933 році тривало масове застосування таких репресивних заходів. Режим «чорних дощок» для окремих сіл зберігався, фактично, до кінця 1933 року. Окрім сіл та колгоспів, на «чорні дошки» заносили сільради, котрі об'єднували по кілька сіл та хуторів, а в окремих випадках — цілі райони з усіма населеними пунктами.

Занесення на «чорні дошки» колгоспів, сіл і цілих районів означало їх повну ізоляцію, вилучення всього продовольства, що часто було рівнозначним смертним вироком їх мешканцям.

Постанова Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У про занесення сіл на «чорну дошку»

Ізоляція Радянської України і Кубані

Директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про заборону виїзду з України

Селяни покидають села у пошуках їжі, Харківщина, 1933 р. (фото А. Вінербергера)

Голод в Україні спостерігався у 1931 р. і особливо наприкінці 1932 р., коли загинуло близько 100 тис. осіб, проте мільйонних жертв не було. Не в останню чергу тому, що у 1931 р. та навесні 1932 р. від голодної смерті населення рятувалося шляхом виїзду з охоплених голодом регіонів. Наприклад, навесні 1932 р. Зінов'євський район полишила майже третина мешканців – 28 тис. осіб. Сучасна українська історіографія повідомляє про 3 млн. мігрантів навесні 1932 р. Навіть тоді, коли пік голоду минув, у червні 1932 р., Й.Сталін невдо-

Селяни покидають села у пошуках їжі, Харківщина, 1933 р. (фото А. Вінербергера)

волено писав Л.Кагановичу про десятки тисяч українських селян, які начебто роз'їжджали по європейській частині СРСР та «розкладали» колгоспи своїми розповідями про реальний стан справ в Україні.

У 1933 р. ситуація принципово змінювалася. Вільній міграції українців влада поставила міцні перепони. 22 січня 1933 року директивою Сталіна забороняється виїзд селян із території УСРР і Кубані за хлібом в інші місцевості Радянського Союзу. Українським селянам припиняють продавати квитки на залізничний і водний транспорт. Шляхи блокуються підрозділами ДПУ. Тих, хто встиг виїхати,

заарештовують і повертають назад. Тільки за перші півтора місяці дії цієї директиви було заарештовано **майже 220 тисяч селян**. Із них **понад 186 тисяч** силою повернули в села, де вони були приречені на голодну смерть.

Пізніше блокуються дороги до міст, аби не пустити до них голодуючих.

Фактично вся Україна заноситься на «чорну дошку».

Заборона інформації

Радянська влада злочинно замовчувала факт голоду. Жодної офіційної згадки про цю жахливу трагедію не було зроблено. Офіційно голоду не було. Керівництво СРСР свідомо дезорієнтувало світову громадськість. У січні 1933 р. Нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов зробив спеціальну заяву про відсутність голоду в країні. Режим відмовився від зовнішньої допомоги.

Сталінський режим прагнув приховати Голодомор не тільки від зовнішнього світу, а й від нащадків.

16 лютого 1933 року, коли багато тисяч селян помирали з голоду, на місця надійшла директива: *«Категорично заборонити якій би то не було організації вести реєстрацію випадків опухання і смерті на ґрунті голоду, крім органів ГПУ».*

Сільрадам наказано при реєстрації смерті не вказувати її причину. Більше того, в 1934 р. надійшло нове розпорядження: всі книги ЗАГС про реєстрацію смертей за 1932–1933 рр. вислати в спе-

Селянин помирає голодною смертю на околиці Харкова, 1933 р. (фото А.Вінербергера)

ціальні частини (де більшість із них було знищено).

Коли у 1937 році черговий перепис населення показав величезний дефіцит населення, керівництво Центрального статистичного управління було репресовано, а результати перепису на довгі роки заховано в спецховищах. У Радянському Союзі заборона на інформацію про голод діяла до 1987 року.

Дії влади з приховування фактів голоду підтверджують злочинну сутність політики сталінського тоталітарного режиму з організації Голодомору.

«Один із творів, де були згадки про голод 1933-го, з видавництва потрапив у цензуру. Довго лежить. Потім хтось вирішив-таки дізнаватися: чому без руху? Цензор-мудрець пояснив так: «У мене самого вмерли з голоду брат і сестра. Але голоду... не було! Чому? Та тому, що в жодному з документів про ті часи слово «голод» не вжито... Отже, для нас його не було, такого факту ніде не зафіксовано...»

Зі щоденника письменника Олеся Гончара

Винуватці трагедії

Вина за загибель мільйонів українців від штучно створеного Голодомору цілком лежить на вищому партійному і державному керівництві СРСР і ВКП(б), передусім на Й. Сталіні, який був добре поінформований про становище України в 1932–1933 роках, однак відіслав у республіку для посилення репресивної машини спочатку В. Молотова, а потім П. Постишева. Останній, поряд з викачуванням продовольства,

отримав завдання «чистки» України від «петлюрівців» і «українських націоналістів». У 1933 році розмах репресій в Україні порівнюваний із Великим терором 1937–1938 років. За офіційними даними, у 1933 році в республіці було заарештовано більше осіб, аніж у 1938-му. Саме тому Постишев у січні 1934 року звітував, що «минулий рік в Україні став роком розгрому націоналістичної контрреволюції».

О. Миколаєць. «Мільйони українських селян, наші діди і прадіди, загинули від голодомору, організованого комуністичним режимом»

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

«Голодовка штучно була зроблена. У нашому селі душ 500 вмерло, а в сусідньому — десь 750 душ. Їли лободу, рогозу, худоба здихала — їли. Батько був головою сільради, він дав вказівку видати людям по склянці гречки. Батько роздав гречку, і його за це заарештували на другий день. Батько вижив, а мати вмерла в голодовку».

Міхольський Віктор Петрович,
с. Литвинівка, Жашківський район,
Черкаська область

«Мама в голодовку вмерла, в 1933 році, впала на дорозі і вмерла... і брат ще в яслах був, помер в голодовку. Їли кропиву, лину, полову... Так ховали, без труни. Я бачила, лежали на дорозі мертві люди. Коли мати вмерла, сестрі було три роки, а старший сім... Багато людей помирало».

Куча Марія Йосипівна, с. Житники,
Жашківський район, Черкаська область

«Хотіли Україну подушити. Такий був страшний 33-й рік. Люди падали на ходу.

От підійдуть до хатини, бідні. А зерно у них повигрібали. Які вони куркулі: своя земля, своя робота, свій кінь, а уряд дав вказівку повигрібати. Вони з голодовки, хто виїхав, хто сховався, хто міг врятуватися, хто в землю закопав — все було. Але все зробила влада».

Ірмоленко Зінаїда Іванівна, 1925 р. н.
с. Покровське, Троїцький район,
Луганська область

«У 1933 році вмерли мої мати, батько, сестра, три братики, то всіх окремо ховали. Останній братик вмер, так вивезли, кинули як буряк до ями. У кожному будинку багато людей вмерли. У нашій хаті сім душ вмерло. Я одна залишилася. То ж їла і жива залишилася, Бог мене залишив. Ой, аби не дочекались були! У нас в селі залишилися три дівчинки і два хлопці з дітей. Сильно народ гине».

Сухомлин Марія Оксентіївна, 1922 р. н.,
с. Людвинівка, Макарівський район,
Київська область

«У 1932–1933 роках ми з сім'єю жили в Херсоні. Добре пам'ятаю довжелезні черги за хлібом біля магазинів. Давали по 200 грамів чорного невипеченого хліба з ошурками. Черги займали з ночі, брали дітей на руки. У дітей були великі, надуті животи. Бачила мертвих дітей і опухлих матерів. Наша сім'я жила на околиці, недалеко від міського звалища. Вночі на звалище машини привозили і викидали печиво, халву, цукерки, з діжок — оселедець. Викидали хліб. Все це обливали карбофосом, бензином і підпалю-

вали, або пересипали піском. Ми були голодні, разом з мамою бігали на звалище і хапали, що потрапить. А нас били палицями, лозою. Херсон — портове місто, і ми бачили, як вантажили зерно на Туреччину. Були випадки, коли шторм розбивав баржі об берег, а зерно вітер і хвилі прибивали до берега. Його обливали бензином і палили. Доходило до метра завтовшки, від зерна горів берег».

Потерайко Євдокія Михайлівна, 1920 р. н.

«У дядька був хрестик, і у тітки було, то до Києва пойдуть, а там «торгсин» був. І корова моя була, не забрали її, бо я сирота, то так ми і вижили... Підвода їде під селом, а він лежить і говорить: «Не клади мене на віз, я ще живий». Це правду говорю. А його до ями кидають, говорять: «Завтра вмреш». Горе було, а зерно кудись вивозили. Дуже багато людей вмрело!».

Ковтун Галина Григорівна, 1918 р. н.,
с. Піщане, Золотоніський район,
Черкаська область

«Нашу сім'ю скотомогильник також рятував. Коли поздихає який кінв в колгоспі з голоду, батько примітять, коли відвезуть, а вночі до ями з братами підкрадуться, відрубують стегно з кінського трупа і несуть додому. Мама потім днів 2–3 вимочувала у воді, аби воно не пахло, а тоді вже їжу варили та й їли. Але і конина не рятувала: першими вмрли з цього страшного голоду наймолодші сестрички: Ганна, Люба і Ната, потім брат Михайло, а потім мама. В живих залишилися лише ми: старший брат Петро, батько і я. Батька стали заганяти в колгосп, змушували, аби він

йшов в комісію відбирати останній хліб у людей. Він не хотів іти. Тоді його заарештували і посадили в сарай. Там його водянка і скосила. Залишилися ми з братом удвох. Ми б теж, напевно, вмрли, але нас забрали в дитячий будинок».

Ткаченко Галина Іванівна, 1925 р. н.,
с. Ровеньки, П'ятихатський район,
Дніпропетровська область

«Над людьми простими дуже знущалися. Забирали все: коні, борони, плуг, віз, розбирали у людей клуні. У роки голоду 1932–1933 років приїжджав уповноважений Ісаєв, його завдання було чим більше відібрати у людей і вивезти. Він говорив, що країна бідна. Хто не здасть, то сто років пам'ятатиме радянську владу і в труні».

Коновол Віра Митрофанівна,
1918 р. н., смт. Гнівань, Тиврівський район,
Вінницька область

«Все забирали ті активісти і пропивали і проїдали те, що позабирали. І худобу забирали, курей, тівнів, інвентар різний. І одяг добротний самі тоді носили. Забирали в основному в розкуркулених, бо в бідноті нічого не було. Саджали у в'язницю за жменьку зерна, за зрізані в полі колоски, от народ і прозвав той указ «законом про 5 колосків». Не дозволяли, ганяли за це. Неприбрану кукурудзу, пам'ятаю, приорали, а людям не дали. Зараз про те пригадуєш, то страшно стає. За склянку зерна вбивали, за декілька колосків людей мучили, у в'язниці саджали... Люди допомагали один одному. Бувало, люди, які дуже бідували, вранці на порозі знаходили посудину з узваром або млинчики з трави, або ще щось. Це добрі люди допомагали. Старалися це

чинити вночі. Не дай Бог хто побачить і донесе, то відразу у в'язницю піде».

Біла Марія Федорівна, 1927 р. н.,
сmt. Велика Олександрівка,
Херсонська область

«Забирали активісти борошно, крупу, де в горицках було, то висипали, брали одяг, худобу. Не можна було ніде заховати. Ходили з щупами. Це Карюк Тиміш, Курдах Хведько, Лев Льовандовський на гору вилазив, шукав».

Цимбалюк Ольга Вікторівна, 1917 р. н.,
с. Велика Березна, Полонський район,
Хмельницька область

«Було в нашій сім'ї 5 дівчаток і 2 хлопці. Хліба мали небагато, але і той батько приховав у хліві на посів. А тут почали ходити по хатах бригади. Дійшла і до нас черга. Бригадирі завалилися в хату і сказали батькові: «Є хліб захований — то признавайся, бо коли знайдемо, заберемо весь до зернини». Сім'я велика, ми всі плачемо, просимо. Батько відповідає: «Є трохи ячменю на посів». Коли батько показав, де в хліві яма і там трохи ячменю, а на горищі трохи пшениці, то вони забрали все і горище внічком замели. Зачався голод. Ходили де в який гай, якісь ягоди шукали, а

людей то більше, ніж ягід. Нічого не було. Траву і ту всю зірвали, що тут говорити, люди щодня вмирали. А у нас то сім'я велика. І зачали розходитися. Старшу сестру забрали родичі на шахту. Маленьку сестричку Варю віднесла мама і покинула біля дитячого будинку в місті Ізюм. Потім і мене відвезли до сестри до Донбасу. Сестра Параска вмерла в хаті, а Дмитро, 1912 року народження, пішов з хати кудись, що і досі не знаю, де він. А мати і батько вмерли вдома з голоду».

Павленко Катерина Степанівна,
1920 р. н., с. Чистоводівка,
Ізюмський район, Харківська область

«Добре пам'ятаю той страшний голод в 1932–1933 роках. Ходили комсомольці: жінки і хлопці. Вони вже вмерли. Навіть у печі шукали, в горицках. З хати нас виселили, пішли ми в чужу і там з мамою жили. Батько втік на Донбас, вже після голоду нас забрав. Моя тітка напече хліба з буряком, натре на терку буряка і трохи борошна, там деє вони розжилися, то вона мене пригощала, завжди ділилися».

Бульба Марія Трохимівна, 1913 р. н.,
с. Ганжалівка, Лисянський район,
Черкаська область

ВИСНОВКИ

Фактично те, що в СРСР довгими десятиліттями називали «великим переломом» – модернізацією по-радянськи, було нічим іншим, як низкою найстрашніших злочинів, котрі міжнародним правом кваліфікуються як злочини проти людяності. До них можна зарахувати кримінальне переслідування інтелігенції за вільнодумство, фальсифіковані обвинувачення її в антидержавній діяльності, примусову ліквідацію приватної власності, репресії проти церкви, зловмисне відокремлення дітей від батьківських родин.

Та все ж найтяжчим, найжахливішим злочином у цьому переліку треба визнати Голодомор 1932–1933 рр. Він беззаперечно мав штучний характер і призвів до загибелі мільйонів українців. Вина за цей злочин цілком лежить на найвищому партійному і державному керівництві СРСР і ВКП(б), передусім на Й. Сталіні. Повну міру моральної вини за Голодомор несуть також наступні за Сталіним покоління найвищого радянсько-компартійного керівництва.

Практично до кінця 80-х років ХХ ст. в СРСР офіційно заперечувалася наявність Голодомору та його жертв у 1932–1933 рр. Однак приховати цей страшний злочин не вдалося. Люди, що пережили трагедію, зберігали пам'ять про неї та намагалися донести правду до наступних поколінь.

Під час відлиги 1960-х років тема голоду спочатку проривається крізь цензурні заборони, посідає важливе місце в публікаціях і заявах дисидентів: Є. Сверстюка, В. Чорновола, М. Руденка та інших. Величезний внесок у збереження правди про Голодомор зробила українська діаспора. Саме там з'явилися і перші наукові публікації про Голодомор. А в 1983 році, у 50-річчя Голодомору, в США, Канаді, Великобританії, Австралії, Франції та інших країнах було організовано сотні різних акцій (панахид, лекцій, семінарів, мітингів), що розповідали світові про велику трагедію українського народу. Діаспора ініціювала створення Конгресом США спеціальної комісії для дослідження

голоду 1932–1933 років. Робота комісії тривала не один рік, було зібрано і проаналізовано величезний фактичний матеріал, на підставі якого зроблено висновок про те, що голод не був спричинений кліматичними умовами або «куркульським» саботажем, а став наслідком цілеспрямованої політики Сталіна і його найближчого оточення.

Комісія визнала голод геноцидом, спрямованим проти України як держави і проти українців як нації. Доповідь комісії була представлена Конгресу США навесні 1988 р. У цей час в СРСР було розгорнуто політику перебудови і гласності. Комуністичним ідеологам після десятиліть заперечень довелося визнати факт голоду і відкрити радянські архіви для досліджень. З особливою силою правда про Голодомор зазвучала в незалежній Україні після 1991 р. З того часу українські історики провели величезну роботу, результатом якої стали тисячі великих і малих досліджень, присвячених Голодомору. Поряд із вивченням історії Голодомору розгортається рух за увічнення пам'яті загиблих, складання списків жертв, збір спогадів і свідчень очевидців, яким удалося пережити трагедію. Результатом зусиль громадськості і держави стало визнання Голодомору актом геноциду низкою іноземних держав і міжнародних організацій.

У 2006 році за ініціативою Президента України В. Ющенка було підготовлено і прийнято Верховною Радою Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», що визнав Голодомор геноцидом українського народу. Кожен громадянин України повинен знати масштаби цієї трагедії, внаслідок якої в мирний час на своїй землі загинули мученицькою смертю мільйони наших земляків, зникли з карти України сотні і тисячі сіл та хуторів. І не тільки знати і пам'ятати, а й передавати це знання дітям і онукам, шанувати пам'ять загиблих, робити все можливе, аби подібні трагедії не могли повторитися

НІКОЛИ.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про Голодомор 1932–1933 років в Україні

Верховна Рада України постановляє:

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків;

шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ українського народу, його вікових традицій, духовної культури й етнічної самобутності;

співчуючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв унаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932–1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великої голоду 1932–1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республі-

ка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав – членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607–IV, та Звернення до українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789–V, у якому Голодомор визнається актом геноциду українського народу як наслідок навмисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, у тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми,

кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набуває чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів Державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом:

подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом; забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України Віктор Ющенко

28 листопада 2006 року

№ 376–V

